

III. Folyóiratok
Tanárképző Főiskola

III.

Magyar és egyetemes
irodalom

e.

Folyóiratok.

.....sz.

DALOMTÖRTÉNETI ZLEMÉNYEK

SZERKESZTI
CSÁSZÁR ELEMÉR

HARMINCHATODIK ÉVFOLYAM

IV. FÜZET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1926

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Császár Elemér</i> : Arany János képzelete. III., bef. közlemény	257
<i>Timár Kálmán</i> : Adalékok kódexeink forrásaihoz. III., bef. közlemény.	264
<i>Waldapfel József</i> : Balassi költeményeinek kronológiája. II., bef. közlemény.	271
<i>Tóth Béla</i> : A Kisfaludy-regék utánzatai. II., bef. közlemény	286

ADATTÁR.

Arany János életéhez. Közli <i>Lukinich Imre</i>	300
Tompa Mihály ismeretlen levelei Borsodi Józsefhez. Közli: <i>Csizovszky Sándor</i>	305
Gyalai Pál mint a Budapesti Szemle szerkesztője. <i>Jónás Károly</i>	314
Kreskay Imre levele Batsányihoz. Közli <i>Császár Elemér</i>	316
Berzsenyi és Horatius. <i>Gulyás József</i>	319

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Borbély István: A magyar irodalom története. II. kötet. <i>Gálos Rezső</i>	320
Magyar Anonymus. Ford. Pais Dezső. <i>Tolnai Vilmos</i>	323
Szinnyei Ferenc: A regény. <i>Császár Ernő</i>	324
Dr. Hajnóczy Iván: Katona József Kecskeméten. <i>Hegedüs Zoltán</i>	325

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1926-ik évről. <i>Goriupp Alisz</i>	327
--	-----

A szerkesztésért felelős:

CSÁSZÁR ELEMÉR (BUDAPEST, I., PAULER-U. 4.)

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Magyar Irodalomtörténeti Intézetnek Kinyitására	
Lelt. napló: <u>VI 6</u>	Lsz.: <u>50</u>
csoport: _____	szám. _____

ARANY JÁNOS KÉPZELETE.

(Harmadik, bef. közlemény.)

Milyen messze kerültünk kiinduló pontunktól! Utunk kezdetén egy szürke egyéniséggel találkoztunk, akinek nincs leleménye, fantáziája ólomszárnyakon alig tud a föld színe fölé emelkedni, mint költő nehézkes, vaskos, minden ízében reális, hozzátapad a valósághoz. Ilyen volt Arany, amint költői képe a maga kijelentései nyomán elénk rajzolódott. Az az Arany azonban, akit a munkáiból ismerünk, egészen más, az ragyogó jelenség, képzelete merész lendülettel szárnyal a magasba, s noha nem szakítja el a szálakat, melyek a valósághoz fűzik, szabadon formálja az anyagot, hogy keresztül csillanjon rajta az eszme. Ez a költő épen ellentéte az önarcképének: leleménye gazdag, képzelete hatalmas, amit alkot, eredeti és újszerű, művei egészen más szellemvilágot tárnak föl előttünk, mint azok a források, amelyekből elemeik ki-kerülnek.

De Arany képzeletét még mindig nem látjuk a maga igazi valójában. Képzelete erejének és gazdagságának való mértéke nem az az eseményvilág, amelyet többé-kevésbé szabadon költött, nem is a motíválásban, komponálásban és a szimbolizálásban jelentkező ereje, hanem az az embervilág, amely alkotásait ellepi. Az Úr is a teremtés legutolsó napjára hagyta, mint legnagyobb, legnemesebb föladatot, az ember kiformalását — a költői képzelet legnagyobb szerű munkája is az, amellyel embereket teremt. Az eseményes költészetnek legértékesebb eleme az ember; az epikai és drámai alkotások értékét az határozza meg elsősorban, milyen jellemábrázoló erő jelentkezik bennük. Erre az eredményre jutunk, akár pszichológiai, akár történeti, akár esztétikai vizsgálódással iparkodunk megállapítani, mi a költészetben a legnagyobb érték. Már az ókori filozófia kimondta, hogy mindennek mértéke az ember; mi emberek mindent magunkra vonatkoztatunk, mindenben az örök emberi jelentkezését keressük: ember-voltunkból, emberi psychénk sajátos természetéből következik, hogy az ember áll érdeklődésünk középpontjában — akkor is, ha képzeletünk a «valóság égi mását» (Arany) varázsolja elénk, ha szelle-

műnk a költészet képeivel játszik. A világirodalom története pedig azt bizonyítja, hogy nem azok voltak a legnagyobb epikusok és drámaírók, akiknek képzelete események kitalálásában tobzódott, hanem azok, akik embereket tudtak teremteni. Homeros és a görögök tragikusok, Shakespeare és Goethe, nálunk Katona József és Kemény Zsigmond műveik anyagát készen kapták a mondákban, a historiában vagy épen más költők művében és mégis a legnagyobbak — igen, mert a kész vagy átalakított meséhez jellemeket teremtett a képzeletük, «olyan embereket, akiknek lelki élete a legtermészetesebben s épen azért a legnagyobb hatással érteti meg a történeteket.»¹ Lehetnének-e ők a legnagyobbak, ha a képzelet legnagyobb munkája nem igazi, élő emberek kiformalása, hanem színes, mozgalmas mesék kitalálása volna? Hiszen akkor az öreg Dumas különb volna náluk! Végül ugyanezt a feleletet adja magának a képzeletnek elemzése is. Mikor végez a képzelet magasabbrendű munkát, akkor-e, mikor az emlékezeti képeket esemény-sorozattá fűzi, vagy mikor belőlük emberi alakokat formál? Bármennyire átformalja is a cselekvény eredeti elemeit, mégha a legszigorúbban megmotiválva acélkeménységű kompozícióba kovácsolja is, az még nem igazi organizmus, s csak akkor lesz azzá, ha pszichikai folyamatok villamos árama életet visz bele, ha az események mögött érző, gondolkodó, cselekvő embereket látunk, s ami előttünk lepörög, az határozott, élesen kirajzolódó jellemek tetteiként tűnik föl. Mennyivel nagyobb, értékesebb szellemi munkát végez a képzelet akkor, midőn egyes vonásokból, az emberi lélek tulajdonságai-ból, tehát absztrakt elemekből élő valóságot alkot, mint mikor konkrét tényeket fűz egymáshoz mesévé! Mennyivel eredetibb, sajátosabb, a költő egyéniségét hívebben visszatükröző az a bonyodalmas lelki szövevény, az emberi jellem, amelyet képzelete így teremt, mint az eseményeknek a legmerészebb kombinációval megalkotott láncolata!

Arany jellemábrázoló művészete közismert. Hogy ő a lelki élet rajza terén Kemény Zsigmonddal és Katonával irodalmunkban a legnagyobb művész, az benne él mindannyiunk tudatában, e ponton fölmenthetem magam a bizonyítás kötelezettsége alól. Valójában nem is a művészt keresem én ezúttal Aranyban, hanem képzeletének munkáját vizsgálom, nem azt, hogy milyen művészettel alkotta meg hősei jellemét, hanem, hogy képzeletének milyen szerepe volt e jellemek kigondolásában. Ha ebből a szempontból figyelmesen végig nézzük műveit, meglepő eredményre jutunk: azt találjuk, hogy hősei első munkájától, a *Tolditól*, az utolsóig, a *Toldi szerelméig*, az embereknek az a végeláthatatlan sora, mely komoly és víg eposzai-

¹ L. munkámat *Shakespeare és a magyar költészet* (1917), 205–206. l.

ban, balladáiban és költői elbeszéléseiben elvonul, joformán mind a költő képzeletének alkotása. Amennyire idegenkedett Arany attól, hogy minden alap nélkül költsön mesét, olyan szívesen vállalkozott emberek teremtésére. Akárhányszor, sőt legtöbbször, forrásainak pusztán egy-egy utalására vagy egy-egy történetileg hagyományozott névre épített föl egy egész karaktert, sőt nagy számmal teremtett képzelete olyan alakokat is, akiről forrásai nem is tudnak. S hősei lelkének kiformálásában nem törődött az irott hagyománnyal, azt könnyen, aggodalom nélkül félrevetette, s nem olyanoknak rajzolta embereit, amilyenek forrásai szerint lehettek, hanem amilyeneknek lenniük kellett, hogy méltón betölthessék szerepüket. E ponton nem kötötte magát az epikai hitel dogmájához, s hatalmas arcképcsarnokának minden alakja: a mondának és történetnek hősei, a népeletnek és a főúri világnak képviselői, gyermek és agg, hitves és szerető, király és lovag, pap és cigány, mind a költő képzeletének eredeti alkotása.

Azt a bámulatos gazdagságot, mely Arany embereinek világában észlelhető, szóval nem lehet jellemezni, de nem is kell, ismeri mindenki. Elég, ha az egy *Toldi szerelmére* utalok: százával találkozunk benne a hol futólag bemutatott, hol részletesen rajzolt, de mindig élesen megvilágított alakokkal. Csak azt kell igazolni, hogy ezek az alakok a költő képzeletének teremtései. A *Toldi szerelmére* vonatkozólag bajos volna: egész kötetet kellene írni. Egyszerűbb példát választok, az első *Toldit*. Csak hat személy játszik benne nagyobb szerepet, Toldiné két fiával és az öreg Bencével, meg a király és a cseh vitéz. Mind a hat szerepel már Ilosvainál, de mindegyik puszta név — Bencének még neve sincs! — legföllebb életelen váz. A cseh Aranyánál is sablón, de még abba is tudott elevenítő, egyénítő vonásokat belevinni, a többi élő valóság, gazdagon kiképzett jellem s egészen Arany leleménye, nemcsak a király és Bence, de még Toldiné és György is, akinek viselkedését öccsével Ilosvainál nem értjük, vizálykodásukat — Aranyánál az eposz egyik leghatalmasabb rugóját — Arany *Toldija* nélkül alig olvashatjuk a ki XVI. századi krónikából. Sőt maga Toldi is, noha Ilosvainál folyton ott okvetetlenkedik a színen, mint ember tulajdonképen Arany teremtménye: van-e, aki ebben az ifjúban ráismerne Ilosvai Tholdi Miklósára, van-e a lelkének csak egyetlen olyan szála is, amelyet a széphistóriából merített a költő? Ilosvai Tholdija nyers vasgyúró, esetlen és faragatlan, sőt durvalelkű, hol szánalmas és nevetéges, hol visszataszító: ebből az alakból lett a mi Toldink, a testi-lelki derékségnek ez a kitűnő példaképe, a legigazibb magyar dalia, aki költészetünk alakjai közt ugyanazt a szerepet játssza, mint történetünk hősei közt Szent László. Egyszerűségében, romlatlanságában, kedélyének nemességében ideális

magyar, fajának legjellegzetesebb képviselője. Ez az alak nem a XVI. széphistóriájából került az eposzba, ez Arany lelkében fogant, ő alkotta meg úgy, amint képzeletétől életre kelt.

Arany jellemteremtő képzeletére még csak egy alakon keresztül vetek fényt. Ez Toldi párja Rozgonyi Piroska, nemcsak a költőnek egyik legművészebb alkotása, hanem a magyar leánynak legszebb, legigazabb képe, hétszázéves irodalmunknak legharmonikusabb, legbájosabb nőalakja. Ami kicsiben Vörösmarty Szép Ilonkája, az nagyban Rozgonyi Piroska, «az ártatlanság képe s bánaté». De Piroska magyarabb, mint Szép Ilonka. A szép Peterdi-leány csöndes tragédiája megtörténhetett volna bárhol, nemcsak Magyarországon, a Rozgonyi-leány tragédiája csak magyar viszonyokból fejlődhetett ki. Piroska, amikor először találkozunk vele, az atyai házban, még csak végtelenül kedves magyar leány, méltó a legvitézesebb lovag szerelmére, akinek a király szánja. A lovagi tornán meglátjuk első egyéni nyilvánulását: az ő élesen látó szerelmes szeme az egyetlen, mely fölismeri a Tar képében küzdő Toldit. A gyönyör melege árad el szívéen — hogy egyszerre, mikor megtudja Toldi árulását, a legnagyobb kétségbeesésnek adjon helyet. Megsértett szűzi szemérme nyílt daccá fokozódik, s csalódásáért önmagát büntetve, kimondja a végzetes ígétet: «akarok Tar Lőrinc felesége lenni». A lelki mozgalmak milyen finom, megértő tolmácsának mutatja Aranyt ez a nem várt fordulat! Utána a bűnhődés a könnyelműen kimondott, százszor megbánt ígétetért, a lélek gyötrelmes, kínos vergődése, mely nővé érleli a leányt. Vére lázad az utált frigy ellen, már-már Jézus menyasszonyának szánja magát, de győz a magyar leány legszebb erénye, a kötelességtudat: apjának tartozik azzal, hogy unokát szüljön neki. Majd a nagy jelenet: Piroska már asszony, s Toldi az első, örök szerelem minden erejével, minden csábításával ostromolja. A gyöngye, szerelmes asszonyt átöleli a szenvedélyes, lázban égő Toldi, s ekkor Piroska a női nem csodálatosan finom ösztönével megérzi a menekülés egyetlen útját — esdekelve fordul magához a csábítóhoz: «Becsületét védj meg, óh lovag, egy nőnek!» S az utolsó mozzanat: Piroska föleszmélve a sírban maga előtt látja Toldit, most már ura gyilkosát. A legnagyobb irtózáttal, haragjában főségesen, elátkozza azt, akit emésztő szenvedéllyel szeret. Piroska története itt megszakad, a többi: liliumhullás, bús hervadás a sír felé.¹

És Piroska, a női bájnok és szendességnek ez a gyönyörű megtestesülése, amint tudjuk, egészen Arany leleménye. Arany képzelete teremtette minden külső támogatás nélkül, de mialatt

¹ A Piroska jellemzését egy régibb dolgozatomból vettem át. (Arany János, Bpest, 1917., második kiadása: 1926.)

elméje a képzelet e ragyogó jelenségének megalkotásán dolgozott, ott zakatolt szívében a gyermekét vesztett apa mély-séges bánata. Piroska alakja, mint a képzeletnek minden nagy-szerű terméke, egy nagy lelki élményből fakadt, egy gazdag lelki tartalom objektiválódott benne.

Több példára, úgy vélem, nincs szükség, hogy Arany jellemteremtő képzeletét megvilágítsam. Ezen a téren Arany mérkőzik a legnagyobbakkal; képzelete eleven, hatalmas, gazdag, merész és eredeti, minden fönntartás nélkül. De az ő emberei nem pusztá jellemképek, mint Jósika vagy Jókai alakjai, nem költői ábrándok az idealizmus fényébe vagy árnyékába állítva, hanem élő valóságok, mind a főszereplők, akiknek vállán a cselekvény nyugszik, mind a mellékalakok, akik föltűnnek és eljártsszák rövid szerepüket. Hol típusok, hol egyének, amint a mese szövése megkívánja, de mindig igazi, természetes emberek, következetes jellemek, elhatározásai-kaiknak urai, tetteiknek felelős gazdái, önsorsuknak kovácsai. Arany igaz művészete épen abban áll, hogy a képzeletével megteremtett alakokat a kész vagy költött mese tengelyévé tudta tenni; a mese mint valami drótkötél csavarodik köréjük, feszesen, simán, zökkenő nélkül. A romantikusoknál a hősök jelleme alkalmazkodik a cselekvényhez, a szerint változik, amint a cselekvény fordulatai megkövetelik; Aranynál a cselekvény embereinek lelki mozgalmából folyik, úgy alakulnak mozzanatai, amint a hősök jelleme megszabja. Amaz költői játék, tetszetős, de könnyű és fölületes, ez művészet, komoly és súlyos.

Ez azonban már túlvezet föladatunk körén, Arany alkotó művészetének titkaiba, s oda most nincs időnk betekinteni. Ennek a művészetnek csak egyik elemét ragadom ki, mert hozzá tartozik még a jellemrajzhoz, s benne szóhoz jut a költő képzelete. A lelki folyamatok rajzát értem. A költő föltárja előttünk hősei lelki mozgalmait, hogy megismerve őket, megérthessük tetteiket. A lelki élet ilyen bemutatásában nem szoktak szerepet tulajdonítani a költő képzeletének. Általános a hit, hogy a költő, mikor hősei lelki világába vet pillantást, pusztán megfigyeléseiből merít és pszichológiai ismereteire támaszkodik. Súlyos tévedés, a költői alkotás pszichikai folyamatának teljes félreismerése. Vegyünk egy példát Aranyból, a *Toldi szerelme* XII. énekének első hét versszakát. A költő Nagy Lajos lelki küzdelmeit festi, azt a súlyos vergődést, mely szívében Durazzói Károly megöletése után Rozgonyi Piroska levelére támadt. A lelki harc közvetlen előzménye a királynak az a szörnyű tette, hogy álnokul, vendég-ség örve alatt maga elé idézte Durazzói Károlyt s törvény és igazság ellenére halálra íteltette, mint öccse meggyilkolásában részt. Valóban azért? Nem, de csak a kegyetlen ítélet

végrehajtása után ébredt annak tudatára, hogy a hercegen nem testvére gyilkosát, hanem a szerencsés vetélytársat bűntette, azt, aki elszerette előle jegyesét, Nápolyi Máriát. Ebben a lelkiállapotban olvassa Piroska levelében az apácák vallomását, hogy Toldi nem orvul, hanem lovagi párviadalban ölte meg Tart. Szíve nem indul kegyelemre: Toldi tette mégis csak vad bosszúállás volt gyilkos szerelemből. Amint ezt kimondja, megdöbben; világos lesz előtte a rémes való, hogy ő ugyanazt tette, mint Toldi: az igazság színe alatt, de gyilkos szerelemből, vad bosszúállásból megölette Durazzóit. Ebben a pillanatban megkegyelmezett már Toldinak.

Itt a lelki folyamat rajza. Vajjon ezt a csodálatos finomságú képet, az érzelmek hullámvásolásának művészi rajzát, ahol ellentétes irányú és színezetű indulatok csapnak össze és simulnak végül el, Arany a valóságból vette, olyan elemekből rakta össze, amelyeket ismert, másokon vagy magán megfigyelt? Ez lehetetlen. Arany sohasem érezte a visszautasított szerelem kínját és szégyenét, nem ismert embert, akinek hozzátartozóját meggyilkolták, s aki maga is gyilkolt vagy gyilkoltatott — a valóság ehhez a lelki rajzhoz egyetlen vonással sem szolgált. Arany az egész lelki harcot csak képzeletben élte át, csak elképzelte annak minden mozzanatát, de olyan elevenen, hogy reánk az igazság elemi erejével hat, s ezt a teljesen költött folyamatot az utolsó mozzanatáig valónak, megtörténtnek, egy élő ember átélt vívódásainak érezzük. Az a pár versszak, amelyben Arany Lajos király érzelmi viharát elénk tárja, a *Toldi szerelmének* egyik legszebb része s a költőnek egyik legművészebb alkotása. De csak egyik, s mind a *Toldi szerelmében*, mind többi nagyobb művében egész sorával találkozunk a lelki folyamatok hasonlóan finom és művészi rajzával. A most bemutatotthoz kevés ér föls nem mind közelíti meg, de mind mély, igaz és értékes, s kétségtelen, hogy ezek a festések Arany epikájának legmegkapók elemei: Piroska álmodozása otthon Kesziben, lelki háborgása a párviadal alatt és után, Toldi mardosó önvádja az eposz középső részében, megalázottságának érzete a trilogia utolsó szakában, Detre ármánya, majd Attila lelki küzdelme a vadászaton vagy akár Csóri álma.

Mindezek a részek, amelyeket Arany egészen a képzeletéből merített, amint említettem, költészetének legjavához tartoznak. S nem különös-e, hogy Arany talán épen akkor emelkedett a művészet legmagasabb régióiba, mikor elhagyva forrásai szilárd talaját, rábizta magát szárnyaló fantáziájára? Ha az eddigi hosszadalmas és részletes fejtegetések után kellene még bizonyosság előljáróban kimondott merész tételeim igazolására, arra, hogy Arany, ellentétben a maga meggyőződésével és a köztudat tanításával, gazdag leleményű, erős képzeletű

költő volt: itt vannak, mint beszédes tanuk ezek a forrás és minta nélkül festett lelki képek, Arany képzeletének teljesen eredeti alkotásai.

Végére jutottam fejtegetéseimnek. Nem tudom, nem támadt-e olvasóimban egy-egy kérdés tárgyalásakor az a gondolat, hogy amit mondok, az számára nem újság, hogy dolgozatom közismert megállapítások szövedéke. Ez a kritika nem bántana. Ellenkezőleg. Ez volna törekvésemnek legszebb igazolása. Azt jelentené, sikerült elvégeznem a vállalt feladatot. Abból indultam ki, hogy legnagyobb epikusunkat azzal a váddal szokás illetni: nincs fantáziája, legföllebb elevenítő és kiegészítő, s források, kész mese híján alkotni nem tud. S épen az ellenkező eredményre jutottam: Arany gazdag leleményű, erős képzeletű költő, s talán épen akkor a legnagyobb, mikor el meri tépni azokat a láncokat, amelyek a hagyományhoz bilincselik. Ha azokat, akik hosszú utamon figyelemmel kísértek, észrevétlenül megnyertem fölfogásomnak, ha végső megállapításomat igaznak, egészen természetesnek találják, ha Arany költészete előttük még szebb, még teljesebb fényben ragyog: elértem célomat.

CSÁSZÁR ELEMÉR.